

УДК 323(477)

В. Біщук

**ЕВОЛЮЦІЯ ТРАКТУВАННЯ ПОНЯТТЯ ЕЛІТА
В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОМУ КОНТЕКСТІ ТА МОЖЛИВІСТЬ
ЗАСТОСУВАННЯ КЛАСИЧНИХ ПІДХОДІВ ЕЛІТАРИЗМУ
В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ УМОВАХ**

Розглянуто еволюцію підходів до розуміння та трактування поняття еліти. Здійснено порівняльний аналіз вітчизняних та зарубіжних досліджень формування та функціонування еліт. Досліджено особливості процесів формування політичної еліти в сучасній Україні. На основі порівняння політичних та історичних умов формування керівної ланки українського суспільства зроблено висновки щодо особливостей застосування термінів “еліта”, “політична еліта” в українських реаліях.

Ключові слова: еліта, політична еліта, теорія еліт, політичне лідерство, управлінська еліта.

Поняття “еліта” у своєму розвитку пройшло довгий етап становлення та розвитку – від агрокультурного аспекту до соціокультурного та політологічного. Слово “еліта” походить від двох термінів: латинського “*eligere*” і французького “*élite*” – кращий, добірний. Спочатку це поняття слугувало для позначення кращих сортів рослинництва в генетиці та насінництві. Починаючи з XVII ст., цим поняттям означували товари, речі найвищої якості, а потім і щодо “обраних людей”, насамперед – вищої знаті. У Великобританії цим терміном окреслювали вищі соціальні групи суспільної ієрархії, проте до XIX ст. він не мав широкого застосування в суспільних науках. Лише наприкінці XIX ст., коли суспільні та політичні процеси в державах стали набувати сучасного вигляду, феномен еліти почав використовуватись в системних наукових дослідженнях.

Проблема еліти невідривно пов’язана з усіма аспектами розвитку суспільства, тому, починаючи з найдревніших досліджень сутності людського співіснування, так чи інакше, присутні згадки про певний панівний прошарок. Кожне суспільство, залежно від історичної епохи, систематизувало свої оцінки еліт, тому доцільно детально зупинитись на еволюції самої дефініції. У своєму розвитку це поняття пройшло кілька етапів, починаючи від найдревнішого, коли воно розвивалось в контексті загальноприродничих наук. У XIV ст. разом із працями італійського мислителя та письменника Н. Макіавеллі зароджується новий погляд на явище еліти як головного чинника усіх суспільних процесів. В XIX ст. відбувається становлення елітології як окремої частини у системі політичних наук. В наукових працях дослідників другої половини XX ст. поняття “політичної еліти” досліджується у контексті соціологічних досліджень та досягнень у галузі політології. На сучасному етапі досліджень стан уявлень про політичну еліту еволюціонував до конгломерату наукових тверджень на стику різних галузей науки.

Хоча на сьогодні з наукових праць остаточно стає зрозумілою нерозривність понять еліта та суспільні процеси, саме розуміння та трактування ролі та місця цього соціального прошарку є не до кінця вивченим. Щодо українських досліджень на цю тематику, то доцільно відзначити, що хоча окреслена проблематика є достатньо

широко висвітленою, проте такі її аспекти, як функціонування управлінської еліти, способи її формування, є недостатньо дослідженими. Зокрема, й саме поняття “управлінська еліта” не може використовуватись як науковий термін, оскільки в різних працях дослідників воно має досить широке коло означень. Частково, така ситуація виникла і через нестабільність та безсистемність суспільних процесів у державі, які мали б забезпечувати формування управлінського прошарку в Україні. Хоча дослідження, які б дали можливість чітко виокремити таку ланку в суспільному механізмі, як управлінська еліта, безумовно є потрібними для чіткого розуміння процесів формування та функціонування вищих керівних прошарків у державному механізмі.

Мета статті – дослідити еволюцію поняття еліти і управлінської еліти, зокрема в історичному контексті, провести аналогії та знайти спільні риси з аналогічними процесами поза межами України. Таке дослідження допоможе дослідити сутність такого явища, як управлінська еліта, та виокремити особливості її формування й функціонування саме в Україні.

Найбільш давні концепції еліт та погляди, які стосуються цього поняття, можна відстежити в період становлення філософської думки. На всіх історичних етапах розвитку людства виділялися привілейовані меншини або групи, які були панівними в суспільстві. Характерною ознакою такої верстви населення була безпосередня участь у прийнятті й реалізації важливих рішень. Скажімо, у країнах Стародавнього Сходу та в часи Середньовіччя належність до еліти залежала від соціального статусу: лише те, що дитина народилась у знатній сім’ї, надавало їй привілеї. Така еліта була замкнутою групою, стійкою до зовнішніх впливів.

Давньогрецькі вчені Аристотель, Геракліт та інші наголошували на тому, що нерівномірний розподіл суспільства – природне і незмінне явище. Вони вважали, що люди народжуються нерівноправними, і що одні народжуються для того аби правити, а інші – підкорятись.

Елітарні ідеї Античності найкраще змальовано у творі Платона “Держава”. Цей мислитель був переконаний, що справжній повелитель повинен мати відповідне виховання та реальний досвід керівництва. Людей, які не мають відповідних здібностей, необхідно усувати від здійснення управлінських дій. Те, що еліта – абсолютно необхідне та природне явище, він доводив через своє вчення про душу, яка складається з трьох частин: розумової, вольової і чуттєвої. Перші дві частини притаманні вищим класам, а третя – простим людям. Платон виділяв три соціальні групи: правителів-філософів, воїнів-охоронців і прості люди. Остання категорія і складає керувану більшість. Мислитель передбачав можливість переходу талановитої людини з нижчої групи до вищої та навпаки. “Від правителів Бог вимагає..., щоб вони ... нічого так посилено не оберігали, як своїх нащадків, спостерігаючи за тим, щоб душа їхніх дітей не мала якихось домішок. А коли дитина народилась з домішками міді або заліза, вони нізащо не повинні мати до неї жалю, але чинити так, як на це заслуговують її природні задатки, тобто включати її до числа ремісників і землеробів; якщо ж народиться з домішками золота чи срібла, її необхідно цінувати і з почестями переводити у воїни” [1].

Учень та послідовник Платона – Аристотель теж вважав, що люди від народження поділяються на вільних і рабів, що “одні повинні правити, а інші їм підкорятися” [2]. Праці цих двох філософів суттєво вплинули і на розвиток політичної думки в Європі пізніших часів.

У середньовіччі ідеї Платона та Аристотеля у дещо зміненому вигляді проявилися спочатку у творах Діонісія Ареопагіта, які датуються VI ст. Весь світ він зображував як ієрархічну систему, організовану цілісну систему, де місце кожного визначається рівнем розвиненості та наближенням до досконалості. Соціальні наслідки такої світоглядної системи проявлялись у тому, що в суспільстві люди, що посідали вищі ступені, наділяли божественним світлом нижчі і тим самим керували ними. Люди на нижчих ступенях могли отримувати це світло лише через вищих. Ця ідея вимагала незаперечно підкорення нижчих вищим, проголошувалась універсальною властивістю всесвіту. Як відзначав дослідник середньовічної філософії В. Соколов, повну покору слуг своїм панам освячували Бог і Церква, кращих потрібно було завжди захищати, навіть якщо вони не мали рації або висловлювали хибні думки [3].

Дослідження явища еліти та розшарування суспільства на якісно різні верстви в середньовіччі містяться у творчості Томи Аквінського, зокрема в його праці “Про правління владик” (XIII ст.). Суспільна ієрархія була відображенням небесного непорушного порядку. Такій системі були властиві сувора ієрархія, де більшість людей повинна була займатися фізичною працею, а меншість – розумовою та мала керувати більшістю. Найціннішою, відповідно, найбільш вагомую, вважалась праця духовних владик народу – служителів Церкви. Цікавим фактом є те, що дослідник критично висловлювався про демократичну владу як владу більшості, що неодмінно веде до тиранії. Найкращою владою, як стверджував Т. Аквінський, була монархія, оскільки “державний корабель найдовершеніше функціонує, коли він має керманіча – єдиного правителя, монарха. Монархічний лад є надійним гарантом порядку і єдності держави” [4].

Найвідомішим дослідником Середньовіччя, який здійснив спробу цілеспрямованого та комплексного дослідження проблематики еліти, є вчений, письменник та мислитель Середньовічної Італії Н. Макіавеллі. У своїх творах, які написані як своєрідний poradnik для правителів, Н. Макіавеллі намагався узагальнити існуючу інформацію про утворення та функціонування еліти. Особливістю підходу Н. Макіавеллі було те, що описи еліти та її функціонування були здійснені з практичної точки зору. У своїх працях він концентрував увагу на проблемах влади та механізмах її застосування та утримання. Він стверджував, що люди є матеріалом для реалізації інтересів активної меншості, яка для здійснення своїх планів використовує природні нахили, почуття та прагнення людей. Така меншість завжди буде панувати над незгуртованими масами людей, які не здатні зрозуміти реальних чинників суспільного життя. Саме Н. Макіавеллі уперше почав трактувати еліту як правлячу групу, що здійснює керівництво суспільством. На думку італійського дослідника, всі суспільства багато в чому різняться між собою через особливості еліти, яка керує цим суспільством. Це пов'язано з тим, що всі цінності в світі розподілені нерівномірно, настільки ж нерівномірно розподілені влада та почесні, як такі, що неодмінно супроводжують політичний процес. Для того, аби володіти цими ресурсами, меншість управляє більшістю, використовуючи при цьому два різновиди прийомів, а саме: насильство та хитрість. Хоча при цьому Н. Макіавеллі зауважує, що справжньою ціллю государя повинна бути не власна вигода, а досягнення “загального блага”, яке можливе лише за умови створення цілісної держави. “Коли мова йде про порятунок країни, – стверджував Н. Макіавеллі, – не слід приймати до уваги жодні міркування про те, що справедливо, а що ні, що милосердно, а що жорстоко, що похвально, а що ганебно;

але необхідно, забувши про все інше, діяти так, щоб врятувати її існування, її свободу...” [5].

Видатний філософ Ф. Ніцше пояснював існування еліти, як результат діяльності вищих природних сил. Основною підставою усіх суспільних процесів Ніцше називав волю до влади, а рушійною силою історії він вважав “ненаситне прагнення до прояву влади та застосування влади, користування владою як творчим інстинктом” [6]. Політичний ідеал мислителя – це сильна влада аристократії над народом. “Сутність справжньої та здорової аристократії, – пише Ф. Ніцше, – повинна полягати в тому, щоб вона відчувала себе ... не функцією королівської влади або суспільства, але їх “сенсом”, вищим виправданням і щоб тому вона зі спокійною совістю приймала жертви від незчисленної сили людей, які були придушені і принижені заради неї та зробилися людьми неповноцінними, рабами, знаряддями” Ф. Ніцше формулює кредо елітаризму як сильну владу аристократії, яка “повинна твердо вірити, що існує не для суспільства, але що воно – не більше ніж фундамент та підмостки, на яких високо стоять якісь обрані істоти, які прагнуть... до вищого буття” [7].

Протягом XVI – XVII ст. увага науковців та дослідників суспільних процесів була прикута до державницьких процесів, що формували тогочасну карту Європи. Так, англійський філософ Т. Гоббс у праці “Про громадянина”, стверджував, що існує лише три типи держав відносно форми здійснення управління: демократія, аристократія і монархія. В його працях простежується відверта симпатія до аристократичного типу держави, в якій верховна влада належить зборам, куди потрапляють лише обрані за певними характеристиками аристократи. Аристократи, писав Т. Гоббс, “це влада кращих осіб, чи оптиматів...” [8]. Аристократія, або влада найкращих, зароджується в процесі демократичних виборів. Пізніше демократія передає своє право на вказану раду. Іншими словами, Т. Гоббс стверджував, що право обирати та керувати належить певній когорті людей, “які вирізняються серед інших завдяки походженню або які прославились будь-якими іншими рисами”. На них повністю переноситься право народу або держави [9].

Т. Гоббс стверджував у своїх працях, що аристократія є ефективнішою тоді, коли є ближчою до монархії, і тим гірша тоді, коли більше від неї віддалена. Водночас він відстоював принцип рівності усіх людей від народження, і тим самим вступав у конфлікт із теоріями елітарності, що були поширені в цей час. Потребу ж в еліті дослідник пояснював через нездатність більшості засвоїти філософські істини, тому народ потребує, щоб ним правили кращі.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у результаті узагальнення та систематизації наявних знань про еліту соціологи Г. Моска та В. Парето заклали основи елітології як науки, що займається явищем еліти в комплексі.

Час, у якому жили та працювали дослідники, характеризувався значними та швидкими змінами в суспільно-політичній сфері. Кардинальні зміни в соціальних устоях акцентували на значенні провідних верств населення, що були на вістрі цих змін. Саме це зумовило виникнення різноманітних напрямків, шкіл, статей та монографічних досліджень, присвячених різним аспектам аналізу еліт.

Однією із найвідоміших була група дослідників, що підтримували концепцію функціонального походження еліти Н. Макіавеллі – так званих “макіавеллістів” (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельса й інших).

Їх об’єднують такі ідеї:

1. Особливі властивості еліти, пов'язані з природними талантами і вихованням. Такі особливості виявляються в її прагненні до керування або хоча б до боротьби за владу.

2. Групова консолідованість еліти. Ця властивість зображує еліту як групу, що об'єднана не лише матеріальними чи суспільними критеріями, а й елітарною самосвідомістю, сприйняттям себе особливим шаром, покликаним керувати суспільством, носіїв особливої місії.

3. Дослідники цієї групи були переконані, що в будь-якому суспільстві неодмінно з'явиться (або уже є еліта). Це робить суспільство поділеним на привілейовану пануючу творчу меншість і пасивну, нетворчу більшість. Такий поділ закономірно впливає з природної сутності людини і суспільства. Хоча персональний склад еліти змінюється, її відношення до загальної маси, якою вона управляє, в своїй суті не змінюється.

4. Неодмінна конкурентна боротьба еліт за владу. Оскільки привілейоване становище на верхівці влади прагнуть зайняти багато людей, що володіють високими психологічними та соціальними якостями, прихована або явна боротьба за владу є неминучою.

5. Керівна і панівна роль еліти у суспільстві. Оскільки еліта забезпечує функцію управління, необхідну для соціальної системи, вона є закономірна і її діяльність завжди є виправданою. Прагнучи зберегти і передати у спадок своє привілейоване становище, еліта має тенденцію до виродження, втрати своїх видатних якостей.

Макіавелістські теорії еліт досить часто піддаються критиці за перебільшення значення психологічних факторів, антидемократизму і недооцінку здібностей та активності мас, цинічне ставлення до боротьби за владу. Проте загальні аспекти цих теорій не втратили актуальності і на сьогодні.

Концепцію “правлячого класу” як основного фактора впливу в суспільно-політичних процесах сформулював Г. Моска у книзі “Основи політичної науки”, яка побачила світ у 1896 р. В одній із перших робіт “Теорія управління та парламентське правління” (1884 р.) він використав поняття “політичний клас”, говорячи про частину правлячої верстви, яка має безпосередній стосунок до влади. На думку Г. Моски, “правлячий клас... виконує всі політичні функції, монополізує владу та насолоджується тими перевагами, які надає влада” [10]. Основною тезою свого вчення Г. Моска називає поділ суспільства на дві нерівні за соціальним станом та роллю групи: панівну меншість і політично залежну, пасивну більшість (загал), при цьому перша консолідуватиметься, маючи тенденцію до перетворення в закритий клас. “Усі правлячі класи мріють стати спадковими, якщо не законно, то фактично” [11]. Необхідним фактором утворення політичного класу автор вважає здатність керувати, тобто досвід управління. Заперечуючи прямий зв'язок між здатністю керувати і приналежністю до класу формальної аристократії, водночас зазначає, що остання володіє цими якостями значно більше, бо отримує їх не тільки генетично, але й традиційно, внаслідок виховання.

Г. Моска перелічує три шляхи, завдяки яким еліта досягає свого закріплення і оновлення: успадкування, вибір і поступова ротація. Він звертає увагу читачів на двох протилежних аспектах цього процесу: з одного боку, всі політичні класи прагнуть стати спадковими, а з другого – завжди є нові сили, що прагнуть змінити старі. Залежно від того, яка тенденція переважає, відбувається або “закриття і

кристалізація” політичного класу, або його оновлення. Першу тенденцію Г. Моска називав аристократичною, другу – демократичною.

Якщо панівна верства не реагує на розвиток суспільства і не оновлюється адекватно цього розвитку, відбувається процес її витіснення новою правлячою меншістю (контрелітою). Г. Моска зазначав, що, “якщо такий рух почався, одразу спинити його неможливо. Приклад індивідів, які почали “з нічого” і досягли помітного становища, викликає честолюбні задуми, жадібність, нові зусилля, і це молекулярне оновлення правлячого класу триває доти, поки не замінить його тривалий період соціальної стабільності” [12]. Рекрутування до правлячого класу нових людей Г. Моска вважав основною умовою здоров’я суспільства. Він наголошував на необхідності відносної стабільності правлячого класу, який не підлягатиме суттєвим, кардинальним змінам у кожному наступному поколінні. Водночас життєво необхідним для суспільства має бути проникнення в нього представників нижчого класу за умови дотримання відносної рівноваги у цьому поновленні. Таким чином, автор наголошує, що стабільне суспільство, що постійно розвивається, неодмінно повинне поступово оновлювати свої керівні верстви. При цьому таке оновлення повинне наступати не раптово чи одночасно, а повинна відбуватись поступова трансформація еліти.

Ще один дослідник, який як базу для своїх праць використовував соціологію, В. Парето, також наголошує на неминучості розмежування суспільства на пасивних, тобто керованих, та активних – тих хто керує. Пояснював він це, насамперед, неоднаковістю індивідуальних, психологічних здатностей людей, що проявляється в усіх сферах суспільного життя. “Подобається це деяким теоретикам чи ні, але суспільство неоднорідне, – відзначав він у “Трактаті із загальної соціології”, – а індивіди різняться фізично, морально й інтелектуально. Сукупність індивідів, які діють із високими показниками в будь-якій сфері, і називається елітою” [13]. Саме В. Парето вводить у науковий обіг термін “еліта” як синонім термінів “правлячий клас”, “аристократія” або “вищий прошарок суспільства”. За В. Парето, еліта складається з тих, хто має найвищі здатності в тій або іншій сфері діяльності.

В. Парето поділяє еліту на правлячу й ту, що не має влади (контреліту). Правляча еліта – це група людей, яка офіційно здійснює управлінські функції у політичному житті суспільства. Контреліта є потенційною елітою – групою людей із видатними здібностями, особистими якостями, які не мають змоги приймати політичні рішення, не мають доступу до важелів керування через ті чи інші політичні або суспільні фактори.

Посилаючись на Н. Макіавеллі, В. Парето розрізняв два типи еліти, залежно від основних методів правління:

– еліту “левів” (основні риси: прямота й рішучість, використання силових методів управління, радикальні шляхи реагування на проблеми);

– еліту “лисиць” (більш гнучкі, дипломатичні політики, які використовують як основний метод управління політичну маніпуляцію).

Відповідно до тверджень Н. Макіавеллі, він вважав, що динаміка змін у суспільстві вимагає також постійних змін і серед еліти. Політична еліта, що складається з “лисиць”, найефективніше працює в соціально стабільні періоди, тоді коли в суспільстві не зріє вимога змін. Вичленовування еліти – вихідний пункт соціального аналізу Парето: “Не згадуючи про виключення, нечисельні і недовговічні, усюди ми маємо обмежений чисельно правлячий клас, що втримується

у влади частково за допомогою сили, частково за згодою керованого класу, більше численного” [14].

Якщо ж перед суспільством постають завдання оновлення, трансформації окремих його підсистем, політична еліта повинна “підживлюватись” “левами”, здатними до вирішення термінових проблем. Такий процес оновлення вищого прошарку суспільства В. Парето називає “циркуляцією еліт”. Якщо циркуляція за тих або інших причин припиняється, еліта стає закритою, втрачає здатність до ефективного керування й поступово деградує. Це призводить до посилення в суспільстві контреліти, яка зсуває правлячу еліту й установлює своє панування шляхом революції.

Ще один дослідник явища еліт Р. Міхельс, вивчаючи соціальні механізми, що зумовлюють розшарування в суспільстві, зробив висновок, що причини розшарування будь-якої організації – не в психологічних вадах людей, а в сутності самої організації: будь-яка організаційна система потребує виділення керівного апарату і невідворотно відтворює олігархію. Виділення елітарних груп в сучасному політичному суспільстві, де значну роль відіграють партії, він назвав “залізним законом олігархізації” [15]. Сама еліта, в розумінні Р. Міхельса, – це активна меншість, що намагається вийти з-під контролю громадян і підпорядковує політику власним інтересам. Дослідник робить висновок, що демократія навряд чи здійсненна, тому що обов’язково перетворюється в олігархію.

Отже, Г. Моска і Р. Міхельса та В. Паретто вважаються прибічниками макіавеллівського підходу до аналізу еліти. Для цієї групи дослідників характерне трактування еліт як правлячого класу, незважаючи на моральні чи інші якості людей, що належать до її складу. Головний акцент робиться на ролі еліти у суспільстві, на параметрах групової згуртованості, на механізмі функціонування (або зміни еліти, або ж внутрішньо елітарній боротьбі, або перманентній циркуляції еліти).

На противагу макіавеллістській традиції в ХХ ст. виявилися й інші теоретичні підходи до розуміння еліти, зокрема, представники, так званих, ціннісних теорій.

Представники ціннісної школи апелюють до праць В. Паретов, яких дослідник стверджував, що еліту складають люди, які володіють особливими якостями. Еліта з’являється, як верства суспільства, об’єднана на підставах опіки суспільними цінностями. До представників елітиможна зарахувати видатних особистостей, які довели своїм умінням ставити суспільне вище особистого, що володіють особливими моральними й інтелектуальними якостями. Так, наприклад, відомий іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет головною властивістю еліти вважав найвище відчуття відповідальності, а французький соціолог О. Конт – раціональність.

До цього ж напрямку належить і меритократичний підхід, описаний у працях Д. Белла, А. Гоулднера й інших. Відповідно до тверджень дослідників цієї позиції, суспільство формують групи “соціального успіху”. Вищі групи цієї ієрархії є елітними. Загалом суть теорій цієї групи можна звести до таких базових тез: 1) еліта – найзначніший і дуже важливий прошарок суспільства, наділений здібностями і відмінними характеристиками в усіх сферах суспільної діяльності; 2) еліта займає панівне становище в суспільстві, оскільки вона – найпродуктивніша та найініціативніша частина населення; маси – не мотор, а лише колесо історії, провідники в життя рішень, прийнятих елітами; 3) елітний відбір – це не стільки боротьба за владу, скільки наслідок природного добору суспільством найкращих

представників. Тому суспільство повинно постійно намагатись вдосконалити цей механізм; елітарність впливає з рівності можливостей, а не соціальних статусів, вона зумовлена нерівністю здібностей індивідів. Еліта будується не за принципом “спадковості та унаслідкованості”, а за принципом результативності і висувається самим суспільством, яке зайняте постійним удосконаленням своїх керівників.

Х. Ортега-і-Гассет у своїй праці “Повстання мас” зазначає, що “людське суспільство за своєю суттю завжди аристократичне, хоче воно цього чи ні” і “воно лише тому суспільство, бо є аристократичним, і перестає бути суспільством, коли перестає бути аристократичним”. Звідси Х. Ортега-і-Гассет робить висновок, що суспільство – це “Суспільство завжди є динамічною єдністю двох факторів: меншості і мас. Меншість – це індивіди або група індивідів, що якісно відрізняються від натовпу. Маса – це натовп людей, що не мають окремих ознак, які б їх відокремлювали” [16].

Характеризуючи життя Європи кінця XIX – початку XX ст., цей відомий іспанський мислитель дійшов висновку, що тогочасне суспільне життя перебуває у глибокій кризі. Причину кризи він вбачав у тому, що вся влада в суспільстві перейшла до мас, які не можуть керувати навіть власною долею, не кажучи вже про суспільство. XIX ст. створило новий тип “простої людини”. Це, на думку Х. Ортега-і-Гассета, стало можливим завдяки трьом факторам: ліберальній демократії, експериментальній науці та індустріалізації. Кризу європейської цивілізації Х. Ортега-і-Гассет називає “повстанням мас” [17].

Значний внесок у розвиток науки про еліту належить німецькому соціологу М. Веберу. Саме він є творцем та основним ідеологом теорії демократії, центральною тезою якої стало вчення про механізм впливу суспільства на окремо позиціонований бюрократичний апарат. Дослідник акцентує увагу на способах раціонального добору політичної еліти, яка має контролювати бюрократію. У творах М. Вебера вказано дві взаємозв’язані проблеми: виділення типів панування і способи легітимізації (визнання законності) типів панування. М. Вебер трактував панування як безроздільну владу, тобто здатність нав’язувати свою волю з допомогою примусу, сили, наказу тощо. І тут М. Вебер зупиняється на розкритті змісту і суті поняття панування. За його твердженням, панування – такі відносини між управляючими і управлінцями, за яких управлінець може нав’язувати управляючому свою волю шляхом примусу, наказу тощо. Відносини влади і підлеглих звичайно є подвійними, що складається як взаємозв’язок наділених владою і тих, що їй підкоряються. Володіючи владою, управлінці опираються не тільки на фізичний примус, але й на переконання підлеглих у власній необхідності підкорятися, виправдання своєї позиції і дії. Будь-яка ціннісна система не буде ефективною без загальної згоди та визнання людей, що формують цю систему [18].

Дослідник виходив з положення, що політична система суспільства значною мірою залежить від функціонування професійної бюрократії. Водночас чиновник, на думку М. Вебера, не здатен і не зобов’язаний забезпечити розвиток держави і професійно виконувати істинні політичні функції. Основна функція державного службовця полягає у тому, щоб спостерігати за виконанням встановлених правил. Основна вимога до нього – це дисципліна, а не ініціатива. Оскільки бюрократія розглядалася як інструмент влади, основна проблема концепції демократії М. Вебера зводилася до визначення механізмів контролю над бюрократичним апаратом. Важливе місце серед цих механізмів має посісти харизматичне політичне лідерство, в якому вчений вбачає протипагу тотальній бюрократизації. М. Вебер пропонував

вирішити цю проблему через залучення до політичного керівництва талановитих особистостей, які прагнуть до влади і мають для цього всі необхідні якості.

Ці теорії продовжують і розвивають базу ціннісних теорій про соціально-раціональне спрямування відбору еліт. У сучасній елітарній думці домінує функціональний підхід. Не відкидаючи загалом класичну елітарну теорію, він вимагає радикального перегляду її класичних вихідних принципів. Автори функціональних теорій (С. Келлер, О. Штаммер, Д. Рісмен) будують свої аргументи на таких підставах:

1. У суспільстві немає єдиної еліти, натомість, можна спостерігати за діяльністю багатьох еліт із обмеженим впливом: жодна з них не домінує в політичному житті. Плуралізм еліт наперед визначений суспільним поділом праці. Як наслідок такого поділу, кожна з суспільних груп – професійних, демографічних, релігійних, регіональних тощо – формує найкращих “своїх” представників еліти, які представляють цю групу, захищають її цінності та, одночасно впливаючи, формують їх.

2. Відносини загалу та еліти треба описувати як представницькі, а не як відносини панування чи постійного керівництва. Це досягається складними механізмами контролю материнських груп над елітами.

3. Повинні існувати загально визнані правила гри, на основі яких й будуються відносини між елітами. Такі правила виключають можливість появи асоціальних елементів в управлінських структурах.

4. Розподіл влади між різними, а часто соціально протилежними інтересами інституціями запорукою проти радикальних політичних рішень.

Американські дослідники Х. Зіглер і Т. Дай стверджували, що за своєю сутністю маси не здатні виконувати управлінські функції на належному рівні компетенції. Тому ці повноваження вони покладають на еліту. У цьому вони вбачали певну парадоксальність: “демократія – правління народу, але збереження демократії поклали на плечі еліт; еліти повинні мудро правити, щоб правління народу вижило” [19]. На їхню думку, розшарування суспільства і виділення окремих правлячих груп властиве усім суспільствам: “Будь-яке суспільство – аграрне чи індустріальне, засноване на традиціях чи передових досягненнях – керується елітами. Кожному суспільству потрібні керівники, а керівники акцентують зусилля на збереженні певної організації і свого становища в ній. Еліта, отже, неминуче з’являється в будь-якій соціальній організації” [20].

Широкого розповсюдження серед дослідників набули також концепції демократичного елітизму. Такі дослідники, як І. Шумпетер, С. Ліпсет, Р. Даль, К. Мангейм трактують демократичні процеси, пов’язані з ротацією еліт як мирну конкуренцію між потенційними керівниками за довіру і голоси виборців. Основною позитивною рисою демократії прихильники цієї школи вважають те, що демократія хоча й не усуває елітарності, проте приносить у суспільні відносини новий спосіб рекрутування, що призводить до підвищення самосвідомості еліти.

Управлінська ланка суспільства розглядається як менеджерська ієрархія, яка має якості, необхідні для управління, і є захисником демократичних цінностей. Еліта повинна врівноважити та знівелювати політичний та ідеологічний іраціоналізм, емоційну неврівноваженість і схильність до крайнощів, властиві масам.

До основних характеристик, які допомагають утримувати стабільність політичних процесів, належать: прийняття ліберально-демократичних цінностей, політична терпимість, сприйнятливість до політичних інновацій. Така еліта є більш

консервативною у визнанні соціально-економічних прав громадян: на працю, на страйк, на соціальне забезпечення тощо. Як наголошують американські дослідники Д. Мангайм і Р. Річ, соціологічні дослідження ціннісних уподобань виборців та політичних еліт свідчать, що інтереси еліти та мас значно різняться, що робить непотрібними для загалу професійні якості еліт [21].

Окремо варто розглянути таке поняття, як партократична еліта.

Прихильники цього підходу вважають, що партократична еліта – це панівна верства суспільства, яка здобула такий статус, вийшовши з суспільних низів, що, фактично, усуває з суспільних процесів середній клас; протягом всього життя ізольованою від маси і не вписується в структури правової держави. Також для партократичної еліти характерна жорстка внутрішня ієрархія, схильність до адміністративних важелів управління державою, що у підсумку приводить до авторитаризму та побудови тоталітарної держави.

Визначним представником партократичного напрямку теорії еліт є Р. Міллс. Саме він акцентував увагу на компетенції та повноваженнях еліти для прийняття суспільно важливих рішень як на основній та визначальній функції. Дослідник стверджував, що, по-перше, панівні позиції, які займають люди впродовж свого життя, визначають їхні шанси на придбання та отримання життєвих благ, які особливо цінуються; по-друге, їхня психіка значною мірою визначається цінностями, якими вони володіють, і роллю, яку вони відіграють в основних соціальних інститутах; і, нарешті, питання про те, усвідомлюють вони чи не усвідомлюють свою належність до обраного суспільного класу, чинять вони чи не чинять відповідно до того, що вони вважають інтересами цього класу, теж значною мірою вирішується в реальному житті їх становищем в основних соціальних інститутах [22].

Теорія, яка пояснює співіснування еліт як конкуренцію, вперше сформульована Й. Шумпетером. Дослідник запропонував розмежувати поняття демократії та народовладдя. Він вважав, що “воля народу”, “загальне благо” – це лише гасла, які використовує еліта для пояснення своїх переваг перед масами. Дослідник стверджував, що загальна маса за визначенням не спроможна об’єктивно оцінювати політичну реальність. Тому доцільніше демократію визначати як уряд, схвалений народом. Демократія, на думку Й. Шумпетера, передбачає елітарну структуру суспільства. Маси впливають на розвиток лише можливістю обирати між конкуруючими елітами. Згідно з концепцією Й. Шумпетера, демократія – це “інституційний устрій для прийняття рішень, за якого до владних позицій приходять завдяки конкурентній боротьбі за голоси виборців”. Таку систему дослідник зображав у вигляді “ринку”, в якому різні еліти виносять “на продаж” своє бачення розвитку суспільства та держави, а “покупці” – виборці “купають” їх на виборах. Й. Шумпетер вважає, що таким чином виборці контролюють еліти, хоча такий контроль і не гарантує приходу до влади “найкращих” [23].

Критик теорії елітизму К. Мангейм стверджує, що “реальні механізми формування політики знаходяться в руках еліти, але це не означає, що суспільство недемократичне. Для демократії достатньо, щоб громадяни, хоча і не мають прямого доступу до участі в управлінні, в крайньому разі іноді виявляли свої почуття, схвалюючи чи не схвалюючи ту чи іншу еліту під час виборів” [24].

Також, К. Мангейм стверджує, що елітаризм сумісний з принципом “рівних можливостей” при умові, якщо на керівні посади обираються люди, відповідно до своїх здобутків, досягнень та авторитету. Такі твердження є базисними для

концепції меритократії, головна теза якої полягає у тому, що до влади мають приходити найбільш достойні, талановиті, компетентні.

На думку вченого, еліта – це певна суспільна побудова, статус якої визначається особистісними характеристиками, на відміну від “класу”, належність до якого визначається походженням. Науковець стверджував, що кожна людина може стати причетною до еліти виключно завдяки власним зусиллям, наприклад, виявивши свої таланти в сфері управління [25].

Італійсько-американський політолог Дж. Сарторі, погоджуючись з попереднім дослідником, водночас наголошує, що демократія – це система, де владу більшості довірено переможцям конкуренції еліт. Відповідно, основною вимогою до демократії є можливість здобуття влади саме тими, хто гідний вибору народу. Таким чином, на думку Дж. Сарторі, еліта є ціннісним зрізом суспільства, прикладом для загалу.

Дж. Сарторі вважає, що в кожному суспільстві в еліті виділяють два чинники: альтиметричний і якісний. Тобто, еліта ідентифікується за своїм положенням у вертикальній ієрархії суспільства. Другий чинник вказує на соціальні якості еліти. Саме останньому критерію Дж. Сарторі віддає перевагу. Еліта, на думку науковця, відображає певний перелік цінностей, які є акцентованими в цьому суспільстві. Сукупність якостей, притаманних еліті, складає ціннісний образ, який є ідеалом для більшості членів суспільства. Елітність для Дж. Сарторі означає також високе почуття відповідальності. Представники народу в своїй діяльності повинні зважати, передусім, на почуття обов'язку, а не на свої політичні амбіції [26].

На відміну від ранніх концепцій теорії походження та функціонування еліт, сучасні підходи, швидше, шукають способи поєднання принципів елітаризму демократії. Оскільки кожен із згаданих вище авторів акцентує увагу на якійсь одній характеристиці еліти, природно, виникає необхідність комплексного вивчення усіх цих особливостей, з їх наступним групуванням. Так, Й. Шумпетер наголошує на конкретному способі відбору, К. Манхейм – на рівних можливостях, а Дж. Сарторі – на ціннісних якостях представників еліти. Це обумовило необхідність групування цих характеристик для того, щоб вичерпно охарактеризувати елітарну теорію демократії. У цьому випадку, такі якісні характеристики доповнюють одна одну і утворюють цілісний комплекс поняття еліти.

Таким чином, представники елітаристської школи стверджують, що впровадження демократичних принципів у суспільстві пов'язане з необхідністю дотримуватись умов функціонування політичної системи та характеристик еліти, які описані вище.

Можна зробити висновки, що, відповідно до еволюції суспільних груп та класів, елітарні ідеї та концепції пройшли теж декілька етапів – від античних мислителів (Геракліт, Платон, Аристотель) до Середньовіччя включно (Т. Аквінський). У Нові часи ідеї елітарності розвивали Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Ш. Монтеск'є. Наприкінці XIX ст. у нову перехідну епоху ці ідеї відобразились у працях Ф. Ніцше та концепціях еліт В. Парето, Г. Москі, Р. Міхельса.

Теорія еліт, у сучасному вигляді почала формуватись наприкінці XIX – на початку XX ст. у період до Другої світової війни в Європі, після війни дедалі більшого розвитку набувала у Сполучених Штатах Америки, а згодом переросла у спільне американсько-європейське вчення. Загалом, усі теорії походження та формування еліт можна поділити на такі групи:

1) школа макіавеллістів (будь-яке суспільство є елітарним за визначенням, представники еліти володіють особливими психологічними якостями, елітарні кола є консолідованими, солідарними і закритими, легітимність еліти, структурна постійність еліти, керівна роль еліти в суспільстві);

2) ціннісні теорії еліти (в них меншою мірою простежується соціальний аристократизм, висловлюється терпляче ставлення до мас і раціонально виважена позиція стосовно демократії);

3) структурно-функціональні теорії еліт (приналежність до еліти визначається досягненням успіху в одній із суспільно-важливих груп. Відповідно, таких еліт у суспільстві є багато, і конкуренція між ними зберігає демократичність суспільства);

4) ліберальні концепції (закритість правлячої еліти, глибока відмінність між елітою і масами); концепція демократичного елітаризму (еліта – це суспільне явище, яке неможливо усунути, хоча воно є негативне, адже продукує соціальну нерівність. Демократія – це лише новий, досконаліший спосіб рекрутування еліт та контролю над ними).

Зважаючи на історичні особливості формування державної управлінської еліти в Україні в посттоталітарну епоху, доцільно відзначити, що виокремлення правлячих верств у незалежній Україні зазнало сильного впливу тієї державної системи, з якої постала сучасна Україна. Зокрема, значною мірою відбулась інкорпорація частини керівної верстви Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) у новоутворені структури нової держави. Управлінська еліта України в роки становлення Української держави та формування її керівних органів, а саме – на початку 90-х рр. XX ст., представляла собою конгломерат номенклатури Комуністичної партії СРСР, керівників державних органів влади, які в своїй більшості займали посади такого ж рівня і в СРСР. З іншого боку, в представницькі органи влади та в Верховну Раду України прийшли представники демократичного середовища – керівники провідних націонал-демократичних партій, відомі науковці, митці, письменники, релігійні діячі, військові, спортсмени. Оскільки процес добору такої еліти був надто короткотривалим, інерційним та хаотичним, щоб виробити стабільні правила співіснування та селекції на вищі керівні посади, то говорити про формування класичних механізмів формування еліти, чи про існування еліти (в класичному розумінні), немає підстав.

Отже, якщо за класичними означеннями, термін еліта означає певну соціальну групу, яка є результатом певного соціального добору, то для представників українських керівних ланок таке означення не можна застосовувати через вищенаведені причини. Тому, українську політичну еліту на сучасному етапі державотворення треба розуміти виключно як когорту людей, які приймають найважливіші політичні рішення.

Якщо ж врахувати, що більшість представників керівної, або ж правлячої еліти в Україні (за вищенаведеним визначенням), є представниками чітко виражених суспільно-політичних груп, то найбільш прийнятною для подальшого вивчення та розуміння процесів формування української еліти є група теорій, що об'єднують структурно-функціональне походження еліт.

Література

1. Платон. Государство [Текст] / Платон. — СПб. : Наука, 2005. — С. 170. — (“Слово о сущем”).

2. Аристотель. Политика: Сочинения [Текст] : в 4-х т. / Аристотель. — М. : Мысль, 1983. — С. 52.
3. Соколов В. В. Средневековая философия [Текст] / В. В. Соколов. — М. : 1979. — С. 91.
4. Фома Аквинский. О правлении государем / Ф. Аквинский // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе 6 – 17 вв. [Текст]. — Днепропетровск : Наука, 1990. — С. 242.
5. Макиавелли Н. Государь [Текст] / Н. Макиавелли. — СПб. : Азбука, 2002. — С. 91.
6. Ницше Ф. Полное собрание сочинений [Текст] / Ф. Ницше. — М. : [б. и.], 1999. — Т. IX. — С. 298.
7. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла [Текст]. — М. : [б. и.], 1990. — С. 72.
8. Гоббс Т. Избранные произведения [Текст] : в 2-х т. Т. 1. / Т. Гоббс. — М. : [б. и.], 1964. — С. 354.
9. Там же. — С. 357.
10. Моска Г. Правящий класс / Г. Моска // Социс [Текст]. — 2004. — № 10. — С. 187.
11. Там же. — С. 189.
12. Там же. — С. 198.
13. Парето В. Компендиум по общей социологии / В. Парето // Антология мировой политической мысли: Зарубежная политическая мысль. XX в. [Текст] : в 5-ти т. Т. 2. — М. : Мысль, 1997. — С. 59.
14. Там же. — С. 79.
15. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии / Р. Михельс // Диалог [Текст]. — 1990. — № 3. — С. 42.
16. Ортега-и-Гасет Х. Выбранные творения [Текст] / Х. Ортега-и-Гасет. — К. : Основы, 1994. — С. 15.
17. Там само. — С. 60.
18. Вебер М. Харизматичне панування / М. Вебер // Социс [Текст]. — 1988. — № 5. — С. 27.
19. Зиглер Х. Демократия для элиты [Текст] / Х. Зиглер, Т. Дай. — М. : [б. и.], 1984. — С. 432.
20. Там же. — С. 35.
21. Мангейм Дж. Б. Политология: Методы исследования [Текст] / Дж. Б. Мангейм, Р. К. Рич. — М. : [б. и.], 2007. — С. 308.
22. Миллс Р. Властвующая элита [Текст] / Р. Миллс. — М. : [б. и.], 1959. — С. 31.
23. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия [Текст] / Й. А. Шумпетер. — М. : Эксмо, 2007. — С. 417.
24. Манхейм К. Избранное: Социология культуры [Текст] / К. Манхейм. — М. ; СПб. : Университетская книга, 2000. — С. 173.
25. Там же. — С. 193.
26. Сартори Дж. Вертикальная демократия / Дж. Сартори // Полис [Текст]. — 2003. — № 2.

V. Bishchuk

**EVOLUTION OF THE TERM ELITE INTERPRETATION
IN THE HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL CONTEXT
AND THE POSSIBILITY OF USE OF CLASSICAL APPROACHES
OF ELITISM IN THE MODERN UKRAINIAN CONDITIONS**

The evolution of approaches to understanding and interpretation of the term elite is considered, the comparative analysis of native and foreign studies of establishment and functioning of the elite in the modern Ukraine is conducted. On the basis of the comparison of political and historical conditions of formation of management level of Ukrainian society the conclusions have been made concerning the peculiarities of use of the terms "elite", "political elite" in Ukrainian reality.

Key words: elite, political elite, theory of elite, political leadership, administrative elite.